

УДК 342.525(477)
DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2019-3.4>

Костицька І.О.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
заступник завідувача відділу
Інституту законодавства Верховної Ради України
ORCID: 0000-0003-2336-1426

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ РОЛІ ПАРЛАМЕНТАРІЯ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

FEATURES OF DETERMINING THE ROLE OF PARLIAMENTARIAN IN THE POLITICAL SYSTEM OF SOCIETY AND THE STATE

У статті авторка уже не вперше ставить питання про справедливість сучасних висновків вчених про кризу парламентаризму на прикладі аналізу ролі парламентарія у суспільстві, політичній системі суспільства та державі у контексті формування нової ролі представницької демократії у сучасній державі, здатності демократії відповісти на глобальні виклики з використанням теоретико-правової науки в рамках сучасного розуміння права.

Авторка аналізує проблеми інституційного та функціонального підходів до визначення правового статусу парламентарія, відзначає, що інститут парламентарія формується та функціонує у межах парламентаризму як особливої моделі державного устрою.

Під інститутом парламентарія у статті розуміється система принципів права та правових норм, які регулюють порядок обрання, правовий статус, тобто права та обов'язки, гарантії і відповідальність парламентаріїв, а також пов'язані з ними організаційні відносини, сам процес парламентської діяльності, а також взаємовідносини парламентарія з іншими органами державної влади та виборчим корпусом країни.

Авторка звертає увагу на важливість врахування у науковій концепції парламентаризму не тільки інституційних, але й філософсько-правових складників, до яких відносить антропологічні і аксіологічні сутності, закономірності та характеристики парламентаризму як системного політико-правового явища, що містить в якості центрального саме антропологічний елемент. Сам інститут парламентаризму акцентований на антрополого-аксіологічному складнику функціонування інституту народного представництва, оскільки при ухваленні законів та інших правових актів, виконанні інших депутатських обов'язків парламентарії відтворюють відповідну спільноту (або своїх виборців, або парламентську більшість), завдяки чому депутатський корпус стає спроможним як сформувати дієздатний парламент з усіма необхідними і притаманними йому робочими органами (комітетами, комісіями тощо), так і виконувати представницьку, законотворчу, контрольну та інші функції.

Тому парламентаризм досліджується як система, спосіб організації влади, в якій парламент втілює єдність законодавчої і представницької влади, що передбачає залучення до прийняття політичних рішень максимально широкого кола громадян через обрання народних представників до колегіального законодавчого органу. Парламентаризм розглядається як сукупність інституційних та конституційно-правових механізмів реалізації інтересів різних соціальних груп та різновид політико-правового режиму, в якому поєднані інститути представницької та безпосередньої демократії. Тобто парламентаризм розглядається як такий режим здійснення влади, основним проявом якого є верховенство парламенту всередині державного механізму, а основним елементом виступає парламентарій.

Звертається увага на особливу роль Парламенту України в суспільному та державному житті як владного центру, через який вдалося забезпечити подолання глибоких політичних і конституційних криз у 2004–2005 роках, 2014 році, а також забезпечити збереження наступності влади та утримання незалежності України у 2013–2014 роках. Оскільки визначальною була позиція парламентської більшості, то переоцінити антрополого-аксіологічну і суб'єктивну роль парламентаріїв в умовах української моделі парламентаризму неможливо.

Ця проблема у статті виділяється як особливо важлива з огляду на нові виклики, з якими стикнулися також інші сучасні держави, в основу функціонування яких покладені ліберальні цінності суспільства, здатність цих держав та носіїв влади – парламентаріїв – зберігати ліберальні цінності як основу суспільного та індивідуального життя. В основі таких міркувань лежить турбота про те, щоб інститути парламентської демократії та члени парламенту були адекватним відображенням прагнень та інтересів народу, який наділяє їх владою через систему представницької демократії.

Ключові слова: *представницька демократія, статус депутата, інститут парламентаріїв, функціональна оцінка правового статусу члена парламенту, інституційна оцінка статусу члена парламенту.*

Many times the author raises questions about the validity of the contemporary findings of scientists on the crisis of parliamentarism on the analysis of the role of parliamentarians in societies, the political system of society and the state in the context of the formation of a new role of representative democracy in the modern state, the ability of democracy to respond to global challenges in the use of global challenges science within the framework of the modern understanding of law. The author analyzes the problems of institutional and functional approaches to defining the legal status of parliamentarians, notes that the institute of parliamentarians is formed and functions within the framework of parliamentarism as a special model of state system.

Under the parliamentary institute, the article refers to the system of principles of law and norms governing the election procedure, legal status, i.e. the rights and responsibilities, guarantees and responsibilities of parliamentarians, as well as related organizational relations, the process of parliamentary activity itself, and the relations of the parliamentarian with other public authorities and the electoral corps of the country.

The author draws attention to the importance of taking into account in the scientific concept of parliamentarism not only the institutional, but also the philosophical and legal components, which include anthropological and axiological entities, laws and characteristics of parliamentarism as a systemic political and legal phenomenon, which contains as an anthropological element central. After all, the Institute of Parliamentarism itself is focused on the anthropological-axiological component of the functioning of the People's Representation Institute, since in the passing of laws and other legal acts, the performance of other parliamentary duties of parliamentarians, they reproduce the relevant community (or their constituents, or parliamentary majority) with a willful expression of will and will. The corps becomes capable of forming a functioning parliament with all the necessary working bodies (committees, commissions, etc.), and executing it uvaty representative, legislative, control and other functions.

That is why parliamentarism is explored as a system, a way of organizing power, in which parliament embodies the unity of legislative and representative power, which involves involving as wide a range of citizens in political decisions as possible by electing people's representatives to a collegial legislative body - a set of institutional and constitutional legal mechanisms for the implementation of interests. Social groups and a kind of political and legal regime that brings together institutions of representative and direct democracy. That is, parliamentarism is seen as such a regime of exercise of power, the main manifestation of which is the supremacy of parliament within the state mechanism, and the main element being the parliamentarian.

Attention is drawn to the special role of the Parliament of Ukraine in public and state life, a power center through which it succeeded in overcoming deep political and constitutional crises in 2004–2005, 2014, as well as in maintaining the continuity of power and maintaining the independence of Ukraine in 2013–2014. Since the position of the parliamentary majority was decisive here, it is impossible to overestimate the anthropological-axiological, subjective role of parliamentarians in the conditions of the Ukrainian model of parliamentarism.

This problem in the article stands out as particularly important in view of the new challenges faced by other modern states, which are based on the functioning of the liberal values of society, the commitment of these states and the power of the parliamentarians – to preserve such liberal values as the basis of social and individual life. At the heart of such considerations is the concern that parliamentary democracy institutions and members of parliament are an adequate reflection of the aspirations and interests of the people who empower them through a system of representative democracy.

Key words: *representative democracy, parliamentary status, institute of parliamentarians, functional assessment of the legal status of a Member of Parliament, institutional assessment of the status of a Member of Parliament.*

У сучасній науковій юридичній літературі виокремлення парламентарія як носія функцій публічної влади в державі природно пов'язується з одночасним науковим обґрунтуванням положень про вписаність діяльності парламентарія у функціонування системи парламентаризму. Оскільки парламентаризмові притаманні численні філософські, соціологічні, психологічні, історичні, політологічні та інші наукові інтерпретації [1], вочевидь, ідентичні за змістовною спрямованістю інтерпретативним підходам, є сенс розглядати у контексті виявлення сутнісних рис і властивостей парламентарія як елемент системи парламентаризму, більш ретельно зважаючи при цьому саме на особистісні чинники.

Тісний зв'язок між парламентарієм та парламентаризмом має аксіоматичний та імперативний характер, адже набуття приватною особою статусу парламентарія та подальша діяльність

цієї особи націлені на забезпечення функціонування саме парламенту як органу державної влади, реалізацію його конституційно встановленої компетенції. Щоправда, такі забезпечення й реалізація є, як уже зазначалося, продуктами спільної (кумулятивної) діяльності депутатського корпусу (всіх парламентаріїв) або принаймні тієї його частини, з обранням якої пов'язується повноважність парламенту як органу державної влади (переважно це кваліфікована більшість парламентаріїв, не менш як дві третини від конституційного складу парламенту, хоча в конституційному законодавстві різних країн часом трапляються й інші параметри – як більші, так і менші).

Отже, у межах парламентаризму формується та функціонує інститут парламентарія, під яким (у нормативному вимірі) розуміється особлива система юридичних принципів і норм, що

регулюють порядок обрання, права та обов'язки, гарантії та відповідальність парламентаріїв та пов'язані з ними організаційні відносини, сам процес парламентської діяльності, а також взаємовідносини парламентарія з іншими органами державної влади та виборчим корпусом країни. Отже, призначення такого інституту вбачається не просто в забезпеченні функціонування вищих законодавчих і представницьких органів держави в рамках політичної системи та державного апарату, але і в парламентаризмі як особливій моделі державного устрою [2]. Водночас у межах самого парламенту парламентарій вступає в багатоманітні відносини з іншими парламентаріями. Такі відносини мають здебільшого характер горизонтальних зв'язків, оскільки ґрунтуються на формально-правовій ідентичності та рівності статусів кожного з них.

Зазначається, що саме через призму парламентаризму слід розглядати й основні прояви та юридичні властивості ролі та функцій парламентарія. Водночас у юридичній науці відсутнє одностайне розуміння поняття парламентаризму, елементом якого виступає, власне кажучи, парламентарій як найменший атом, цеглинка цієї складноорганізованої системи. Якщо серцевиною парламентаризму є, на думку Г. Єллінека, парламент [3], то серцевиною парламенту, є, безумовно, саме парламентарій. Так, на думку І.Є. Словської, до елементів, що характеризують конституційно-правовий статус парламенту, належить, зокрема, правовий статус парламентарія [4], хоч, на нашу думку, зв'язок між ними є не лінійним, а дещо складнішим. Попри сутнісну близькість цих двох явищ, ототожнення їх або спроби розглядати одне як частину іншого позбавлені як нормативних, так і сутнісних підстав.

Якщо традиційною є пріоритетна увага до визначення ролі та місця парламенту як ключової та визначальної владної інституції в системі парламентаризму, то значно менш поширеним є юридико-антропологічний аспект, який полягає у виявленні ролі та місця особистісного чинника – парламентарія як носія публічно-владних повноважень – у системі парламентаризму. На наш погляд, об'єктивна наукова концепція парламентаризму неодмінно має передбачати врахування в ній не лише інституційних, але й антропологічних закономірностей та вимірів, з'ясування особистісного начала в розрізі онтологічних, функціональних та аксіологічних характеристик парламентаризму як системного політико-правового явища, що містить в якості центрального саме особистісний елемент. Саме волевиявлення парламентаріїв, упорядковане нормами права, дає змогу структурувати депутатський корпус та сформувати дієздатний парламент з усіма необхідними і притаманними йому робочими органами (комітетами, комісіями тощо). До того ж дискурсивний характер парла-

ментаризму є безпосередньо центрованим докола суб'єктів відповідних дискурсивних практик, що ними виявляються парламентарії, які, ухвалюючи закони та інші правові акти, безупинно конструюють і відтворюють відповідну спільноту (більшість депутатів від конституційного складу парламенту) «на емпіричному й емоційному рівні», за словами І.Ю. Козлихіна [5]. Так, конструювання й відтворення парламентської більшості (якщо взяти позаінституціалізовану форму депутатського волевиявлення у сенсі ухвалення актів парламенту) є предметом постійного перегляду і змін внаслідок вільного волевиявлення самих парламентаріїв тією мірою, наскільки таке волевиявлення є самостійним і не спотвореним партійним та/або фракційним примусом.

Аналізуючи парламентаризм як систему, елементом якої виступає парламентарій, варто зауважити, що більшість учених пов'язує парламентаризм із певними зовнішніми та внутрішніми умовами, дотримання яких і сприяє продукуванню й відтворенню феномену парламентаризму. Так, до ключових зовнішніх умов, потрібних для інституціалізації та функціонування парламентаризму, зазвичай відносять такі ознаки вільного демократичного ладу: визнання і гарантування права на самовизначення народу, народного суверенітету, демократію, свободу, повагу до прав і свобод людини і громадянина, поділ влади, відповідальність уряду, дотримання законності у діяльності органів виконавчої влади, незалежність судів, принцип багатопартійності [6]; утвердження принципів верховенства права та демократизму в суспільстві і державі, запровадження ефективних механізмів гарантування конституційних прав людини, формування таких інституцій держави, які б забезпечували найбільш повне і всебічне здійснення її функцій та реалізацію потреб суспільства [7]; поділ влади, чіткий розподіл законодавчих і виконавчих функцій, верховенство закону, домінуюче становище парламенту у структурі влади, наявність у ній системи стримувань і противаг [8]; організацію державної влади на основі її поділу; множинність інтересів різних соціальних груп громадянського суспільства, політичний плюралізм, дотримання прав людини і громадянина [9]; утвердження конституційного процесу, структурування інтересів суспільних груп та соціально-політичних сил [10]; багатопартійність, розвинуте громадянське суспільство, певну шкалу цінностей та особистісних пріоритетів [11].

Натомість до ключових внутрішніх умов парламентаризму здебільшого відносять такі: вираження та захист парламентом інтересів всіх соціальних груп, пріоритет законодавчих органів влади над іншими органами; підпорядкованість і підконтрольність парламенту народowi; взаємодію парламенту з іншими органами публічної влади [12]; демократизм формування і

діяльності парламенту; підзвітність і підконтрольність парламенту народодові; реальну повноту влади парламенту; представницький характер парламенту, що має виражати і здійснювати суверенітет та волю народу [13].

За всієї різноманітності наукових інтерпретацій і підходів парламентаризм в інституційному вимірі розглядається здебільшого у п'яти основних аспектах: 1) як система (спосіб) організації влади, в якій парламент як вищий представницький та законодавчий орган посідає особливе становище, або як реальний політико-правовий інститут, що втілює єдність законодавчої і представницької влади в суспільстві, де існує розподіл влади [14]; 2) як форма представницької влади, що передбачає залучення до прийняття політичних рішень максимально широкого кола громадян, або ж як система реалізації народного представництва через обрання народних представників до колегіального законодавчого органу – парламенту [15]; 3) як сукупність інституційних та конституційно-правових механізмів реалізації інтересів різних соціальних груп [16]; 4) як різновид політико-правового режиму, в якому гармонійно поєднуються інститути представницької та безпосередньої демократії, система співвідношення між парламентом та іншими гілками державної влади [17]; 5) як такий режим здійснення влади, основним проявом якого є верховенство парламенту всередині державного механізму [18].

Характерно, що концепції, які наполягають на пріоритетності внутрішніх ознак-параметрів парламентаризму, здебільшого акцентують увагу на адекватному (О.Д. Керімов [19]), особливому (Ю.С. Шемшученко [20]), провідному та/або істотному (В.С. Журавський [6], А.М. Колодій [21], Л.Т. Кривенко [22–24], М.В. Савчин [25], П.П. Шляхтун [26], В.М. Шаповал [27–28]), привілейованому (Ю.Г. Барабаш [18]), пріоритетному (М. Дадажонов [29], А. Шайо [30]) або ж домінуючому (М.Р. Хайбуллін [31]) місці парламенту в політичній системі або в державі, його суттєвому політичному та юридичному значенні (М.І. Росенко [32]), що вказує на специфічне співвідношення законодавчої влади з іншими гілками влади, зокрема з виконавчою, на особливу легітимність і верховенство парламенту як органу загального народного представництва стосовно виконавчої влади в системі розподілу влад (А. Дайсі [33], А. Шайо [30]. Проте деякі дослідники (Ф. Амон і М. Тропер, Г. Бюрдо, Т. Вюртенбергер, М. Дюверже, Ж. Жіккелі і Ж.-Е. Жіккелі, С.О. Котляревський, Ф. Люшер), обстоюючи, зокрема, концепції раціоналізованого парламентаризму, наполягають на формальній юридичній рівності законодавчої та виконавчої влади, їх співробітництві та наявності системи засобів взаємовпливів. Часом акцент навіть робиться на об'єктивній неможливості верховенства парламенту в умовах верховенства права (Р. Двор-

кін [34]). Тим самим зазначені концепції в цілому вписуються у дві провідні моделі парламентаризму, що умовно можуть бути позначені як домінантна та консенсуальна. Якщо у рамках першої найбільш послідовно прослідковується принцип верховенства, домінування парламенту в системі органів державної влади з огляду на особливий представницький характер парламенту, а у зв'язку з цим і вищість його авторитету, найважливіший для суспільства характер виконуваних парламентом функцій, то у другій за парламентом визнається важливе, але не домінантне значення в системі органів державної влади, що характеризується послідовним дотриманням меж компетенції парламенту як органу законодавчої влади, чітким проведенням принципу поділу влади, наявністю важелів стримувань і противаг між окремими гілками влади, в тому числі й щодо самого парламенту [18].

Сучасна Україна, за висновками вчених, демонструє винятковість ролі парламенту в суспільну та державному житті, що особливо яскраво підтверджується під час глибоких політичних і конституційних криз, зокрема 2004–2005 та 2014 років, політичне розв'язання яких стало здобутком саме парламенту як найвищого наявного легітимного органу державної влади на той час [35–36]. При цьому критично важливою була саме позиція більшості парламентського корпусу, який спромігся запропонувати компромісні та дієві на той час способи розв'язання наявних політичних криз. З огляду на це важко переоцінити суб'єктивну роль парламентаріїв в умовах української моделі парламентаризму.

Цілком очевидно, що у рамках двох зазначених моделей – домінантної та консенсуальної – суттєво змінюється і роль парламентаріїв. Так, у межах першої їхня діяльність обмежена лише ними ж прийнятими законами та суспільною думкою, тим часом як у рамках другої – інститутами глави держави, конституційного судочинства та суттєвими нормотворчими повноваженнями уряду. Отже, тенденція до раціоналізації парламентаризму, тобто тяжіння до другої моделі, проявляється на суб'єктному рівні у формі більшого структурування роботи парламентаріїв, яка дедалі більше узалежнюється не тільки від думки виборців, але і від позицій та інтересів політичних партій, їх коаліцій у парламенті і поза ним, парламентських і позапарламентських груп впливу, різноманітних зовнішньополітичних чинників тощо.

Як видається, компліментарним до інституційного аналізу парламентаризму та ролі парламентаріїв є функціональний аналіз. Зокрема, у цьому контексті своєрідність парламентаризму рельєфніше окреслюється через певний арифметичний набір (суму) необхідних функцій, що їх обов'язково повинен мати парламент [37; 32]. За такого підходу парламентаризм постає, зокрема, у таких іпостасях: як певна система формування та діяльності верховного представ-

ницького органу влади, а також певна сукупність політико-державних відносин та інститутів, що здійснюють функцію законотворчості [38]; як система особливого роду, яка виступає посередником між державою та суспільством і забезпечує їх державно-управлінську взаємодію на засадах колегіального представницького органу державної влади [39]; як інструмент для здійснення політики шляхом розробки й прийняття важливих політичних рішень, а його модель формується виключно політичними силами,

що його й оформлюють; як віддзеркалення тих соціально-політичних процесів, які відбуваються у суспільстві (парламентаризм має на меті їх узгодити і вирішити конфліктні питання, які потім оформлюються у закони) [40]. Часом додаються застереження, що ці парламентські функції мають бути не номінальними, формальними, а реально здійснюваними [19]. А здійснення цих функцій залежить від депутатського корпусу, унормування та реалізації парламентаріями своїх функцій.

Список використаних джерел:

1. Грובהва В.П. Парламентаризм Німеччини: становлення, розвиток, історико-правовий досвід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2005. С. 8.
2. Варлен М.В. Институт парламентария в структуре конституционного права и конституционного законодательства. *Современное право*. 2009. № 9.
3. Еллинек Г. Общее учение о государстве / вступительная статья докт. юрид. наук, проф. И.Ю. Козлихина. Санкт-Петербург : Издательство «Юридический центр «Пресс», 2004. С. 556.
4. Словська І.С. Методологія наукового аналізу системи парламентаризму. *Вісн. Нац. ун-ту Львів. політехніка*. 2015. № 825. С. 278.
5. Козлихин И.Ю. Избранные труды. Санкт-Петербург, 2012. С. 78.
6. Журавський В.С. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02 ; Одеська національна юридична академія. Одеса, 2001. С. 15.
7. Мілова М.І. Український парламентаризм: витоки становлення та сучасний стан розвитку : навч.-метод. посіб. для студ. відд. політології. Одеса, 2013. С. 5.
8. Керимов А.А. Парламентаризм как фактор легитимности политической власти в современной России : автореф. дисс. ... докт. полит. наук : 23.00.02 ; Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина. Екатеринбург, 2015. С. 13.
9. Дюверже М. Политические институты и конституционное право. *Антология мировой политической мысли* : в 5 т. Москва, 1997. Т. 2. С. 346–347.
10. Парламентская практика / авт.-сост.: Э.Р. Тагиров, Л.С. Тронова ; науч.ред. Р.Т. Биктагиров. Казань : Татар. кн. изд-во, 1993. С. 17.
11. Лаврентьев С.Н. Идеи и принципы парламентаризма в Республике Башкортостан: проблемы и решения. Уфа : УЮН МВД РФ, 1999. С. 48–51.
12. Керимов А.А. Парламентаризм как фактор легитимности политической власти в современной России. Екатеринбург, 2015. С. 13.
13. Зиновьев А.В. Федеральное собрание и парламентаризм. *Конституционное право России*. Санкт-Петербург : Изд-во торговый дом «Герда», 2000. С. 346–347.
14. Современный парламент: теория, мировой опыт, российская практика / под общ. ред. О.Н. Булакова. Москва : Эксмо, 2005. С. 30.
15. Любченко А.В. Політико-управлінські засади становлення інституту парламентаризму в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 «Теорія та істор. держ. упр.» ; НАДУ при Президентіві України. Київ, 2014. С. 16.
16. Горьльов А.И. Становление парламентаризма в России (историко-теоретический аспект) : дисс. ...канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2000. С. 22.
17. Барабаш Ю.Г. Парламентаризм в системі демократичних цінностей сучасного суспільства. *Вісник Хмельницького ін-ту рег. упр. і права*. URL: <http://www.univer.km.ua/visnyk/698.pdf>.
18. Керимов А.Д. Французский парламентаризм: опыт сравнительно-правового анализа : дисс. докт. юрид. наук. Москва : Изд-во Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации, 1999. С. 12.
19. Шемшученко Ю.С. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму *Право України*. 1998. № 1. С. 17–20.
20. Колодій А.М. Парламент України: місце в системі розподілу влад та перспективи його удосконалення. *Парламентаризм в Україні: теорія і практика* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2001. С. 214.
21. Кривенко Л. Тріада влади. Перша серед рівних. *Віче*. 1994. № 7 (28). С. 17–33.
22. Кривенко Л. Парламент без парламентаризму. *Віче*. 1997. № 4. С. 13–32.
23. Кривенко Л.Т. Парламент і парламентаризм: теоретичні основи. *Парламентаризм в Україні: теорія і практика* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2001. С. 246–251.
24. Савчин М.В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. Київ : Права єдність, 2009. С. 615.

25. Шляхтун П.П. Парламентаризм : словник-довідник. Київ : Парламентське вид-во, 2003.
26. Шаповал В.М. Парламентаризм. Юридична енциклопедія в 6 т. Т. 4 «Н-П». Київ : Вид-во «Юридична енциклопедія» імені М.П.Бажана, 2002. С. 345.
27. Шаповал В.М. Феномен конституційного права : монографія. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2017. С. 139.
28. Дадажонов М. Парламентаризм як основа розвитку держави: теорія і практика Республіки Таджикистан : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 «Теорія та істор. держ. упр.». Київ, 2007. С. 7.
29. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / пер. с венг. Москва : Юристъ, 2001. С. 112.
30. Хайбуллин М.Р. Парламентаризм в условиях политического транзита : опыт стран Центральной и Восточной Европы : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 ; Уфимский государственный нефтяной технический университет. Уфа, 2004. С. 12–23.
31. Росенко М.І. Теоретико-методологічні засади механізмів розвитку парламентаризму в контексті становлення демократичного врядування в Україні : автореф. дис. ... д-ра. наук з держ. упр. : 25.00.02 «Механізми держ. упр.». Харків, 2012. С. 15.
32. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской Конституции. Москва, 1905. С. 44–97.
33. Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 22–23.
1. 34. Буроменський М.В., Заєць А. П. Щодо легітимності діючої сьогодні влади в Україні. *Юрид. акценти*. 2014. URL: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.
35. Закоморна К.О. Відповідальне правління в аспекті конституційної реформи: український та зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в контексті конституційної модернізації*. Харків : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2016. С. 41.
36. Георгіца А.З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. С. 29.
37. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / М.С. Горшньова, К.О. Закоморна, В.О. Ріяка та ін. ; за заг. ред. В.О. Ріяки. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 135.
38. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів. Київ : Вища шк., 1997. С. 162.
39. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України. *Право України*. 2011. № 5. С. 179.